

נתיב

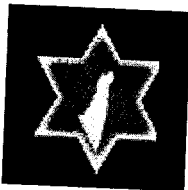
כתב עת למחשבה מדינית חברה ותרבות

נתיב ■ שנה שמינית ■ גיליון 4(45) ■ תמוז תשנ"ה ■ יולי 1995 ■ 18 ש"ח

יוסף בן שלמה

החוקים שבשירה והשירה שבחוקים

(על היצירה האסתטית במשנת הרב קוק)

Ariel Center for Policy Research (ACPR) • *Nativ* • *Nativ Online*
POB 830 • Shaarei Tikva 44810 • Israel
Tel: 972-3-906-3920 • Fax: 972-3-906-3905 • info@acpr.org.il

www.acpr.org.il

החוקים שבשירה והשירה שבחוקים

(על היצירה האסתטית במשנת הרב קוק)

החיים את הדר השירה שלהם. הוא מאבד את כלל התוך של החיים ואת כל האמת שבהם.³ ההוויה כולה אינה מציאות סטטית המורכבת מעצמים יציבים, הנתפסים במושגים קבועים, אלא היא תנועה של חיים הזורמים ומתחדשים בלי הרף, שניתן להכירה לאמתה רק במושגים דיאלקטיים, ולבטאה בדימויים וסמלים, ולא "במושגים מוצקים תפוסים בחזקה".⁴

תורה — כמו זו של הרב קוק, המנסה לתאר את ההוויה, חייבת אפוא להתנסח במושגים דינמיים ורבי-משמעיים, המורים (או יותר נכון — רומזים) על טבעה הדיאלקטי והחיוני. במובן אונטולוגי זה אומר הרב שהשירה קודמת לפרוזה: "הפרוזה כולה היא תופסת את ערכה מפני שהיא נסמכת על שירת החיים".⁵

ההבנה הראשונית של הממשות ניתנת ב"שירה", ו"הפרוזה" באה לפרש אותה ולדון בהה שמתגלה בה: "השירה היא ההבעה השכלית העליונה היוצאת מתוך הסתכלות הרחבה והעמוקה באור אל עליון ופליאות מפעליו; הזמר הבא בתור הביטוי של הרגש הנפשי, ההולך ומתעמק במעמקי החיים הרוחניים, בתור תוצאה רבת הכוח, הבאה מתוך ההסתכלות הבהירה, המצמחת את השירה בתחילה", ורק אחרי כן "בא המהלך של השיחה הרחבה הפרוזית".⁶

הרב קוק יודע את הסכנה האורבת לנשמה השירית, "הצופה את הגדולות העליונות, טרם שנתבססו אצלה במעמדן המסודר"; כאשר בעל נשמה כזאת מתבטא "בעסקי עולם הזה המוגבלים", הוא עלול להיכשל "בגיוזמים שהתוכן הפרטי שלהם הוא שקר". כדי להתגבר על סכנה זו צריך לחזור אל "היסוד המלהיב", שממנו יצאה ה"גוזמא", ולתקן את תוכנו "בכינוס פנימי", וגם אז עדיין עלולים להישאר שרידים מכובו של השיר בתוך "שטף הרוח ההולך ומתרומם, מתנשא ממעל לכל גבול".⁷

התפשטות והתרחבות השירה, החל מנקודת ההתחלה האישית ועד למרחב ההוויה המקיף ביותר, מתוארת ב"שיר מרובע", אחד הקטעים הנלהבים ב"אורות הקודש" (עמ' תמ"ד-תמ"ה).

שירה ופרוזה הן גילוי לשניות של הספונטניות המתפרצת והחוקיות המרסנת, המופיעה בכל תחומי הרוח, ושבתולדות ישראל התבטאה בספרות האגדה וההלכה. אמנם "באמת יש

חסו של הרב קוק לתחום היצירה האסתטית חדרו שניות עמוקה, המשקפת התלבטות אישית בין תנופת מחשבתו, הפורצת אל מעבר לגבולות המסורת החרדית, לבין ההגבלה העצמית החמורה להישאר במסגרת מסורת זו. אמנם ניגוד כזה קיים בנפשו של כל יוצר, וכרוך בעצם זההליך היצירה הרוחנית, המעצבת ומבטאת את ההשראה המקורית הספונטנית במסגרת צורות נתונות, וקולטת בהכרח ערכים, מושגים ורעיונות, דימויים וסמלים, הבאים מן החוץ. ועם זאת יודע הרב קוק שהיסוד היצירתי נובע כולו מן "הזיק הפנימי שבנשמה", אפשר ללבות אותו על-ידי לימוד ועיון, אבל "אם לא יותן לזיק העצמי מקום להופיע באורו, אז כל מה שבא לו מן החוץ לא יועיל". הצורות המתקבלות מן המסורת התרבותית של היוצר, שבלעדיהן אכן לא תיתכן יצירה רוחנית, עלולות אף להפוך ל"מצרים ובית עבדים" לרוח, ולדכא את המחשבה היוצרת בעודה באבה. מן העבודות הזאת חייב לגאול את עצמו כל יוצר, "כי שלהבת הנשמה עולה היא מאליה, ואי אפשר לעצור אותה ממהלכה. מרחב למחשבות — זאת היא התביעה התדירית, שכל אדם הוגה תובע מעצמו".⁸

הצורך בחופש ובמרחב נפשי משותף למחשבה המטפיזית וליצירה האסתטית, ומשנת הרב קוק בעצמה מהווה דוגמה ליצירה עיונית של בעל "נשמה שירית" (כדברי הרב על עצמו). הנשמה הפיוטית מבינה ביתר עמקות גם את נושאי המחשבה: "ורבים מהדברים העיוניים אי אפשר להבין על כורים אם לא יהיה הרגש גם כן מוכשר כראוי, ועל כן נקראת התורה גם כן שירה". הבנה אמיתית היא תחושה של הזדהות אישית עם נושא העיון: "כאשר האדם נכנס לחקר איזה מחקר ועיון צריך להיות תמיד להכשיר עצמו כפי כוחו להיות קרוב אל הדבר הנחקר, ואם יוכל שכל כך יתקרב אל המושג עד שיוכל לחוש אותו מעצמו, מנפשו ומעומק רגשותיו".² השגת האמת העיונית מהווה חדירה אל משמעותו של המושג מבעד ללבושו הלשוני החיצוני, אבל בכך היא דומה לראייה הפיוטית של המציאות, ולכן "השירה היא ההשגה היותר חודרת, יותר פנימית, במעמקי מהות המושג, מה שאי אפשר כלל להשגה הפרוזית". כוח ההשגה של השירה נובע מן ההתאמה בין מהותה הפנימית של הממשות, לפי תורת הרב קוק, לבין אופן הכרתה והבנתה. הממשות עצמה אינה "פרוזית" אלא "פיוטית" ו"אוי לו למי שרוצה לאבד מן

"בלא טהרת נשמה וקדושת רעיון", ולכסות על "טומאת הרעיון" שביצירתם ב"הלבשה שירית" יפה. רק בעולם המתוקן תחבטל הפרדה זו בין האסתטי למוסרי, ותתגלה אהדותם של כל תחומי הערכים.¹⁶

עם כל זאת, הפגמים הללו אינם צריכים למנוע מן האדם הדתי התייחסות חיובית לעולם הרוח החילוני, והרב קוק חוזר ודורש ממנו להרחיב את ידיעותו בתרבות הכללית ולשחרר את דמיונו ורגשותיו, "על-ידי דעת העולם והחיים, על-ידי עושר ההרגשה בכל ההווה".¹⁷

יתרה מזו — גילויי היופי בטבע וביצירות אמנות מעשירים את חיי הנפש ומכניסים בה "מקום" לקליטת "הקודש העליון". ואף-על-פי שיותר מהם מכניסים אותו המידות הטובות והמצוות המעשיות, "והפנימיות שבתורה יותר מכולם", הרי גם על-ידי "הגברת החוש האסתטי באדם הוא מכין שבילים להופעת אורות עליונים מאוצר הרוחני העליון הזורם בלי הרף ומבקש להתפשט במילוי פעולתו על כל מקום שהוא מוצא מוכן לר".¹⁸

לפיכך ראוי לפתח את "החוש האסתטי" גם בעזרת יצירות הספרות בדורנו, "אף על פי שהם נוטים לענייני החול, ולפעמים הנם טמאים מאד"; ולמרות שיש בהם "תאוות ההתרחקות של היופי", הרי הם יכולים לשמש "דרגות והכשרים אל הטהרה העליון של הוד של מעלה שיופיע בעולם",¹⁹ ובמהלך ההיסטורי (שאנו נמצאים בראשיתו) עוד יתגלה הקודש "גם מתוך השירה התופשנית, ותשובה מזוהרה תצא גם מתוך הספרות החיצונית".²⁰

בדברים האחרונים נרמז כבר המפנה לקראת השקפה עמוקה יותר על התחום האסתטי, שבה מתרחק הרב קוק מן העמדה המסורתית השגרית, ומתבסס על שיטתו המטפיזית הכללית. היסוד החיובי באמנויות היפות אינו רק בהשפעתן החינוכית, אלא באשר הן, אחר-הכל, גילויים לכוח היצירה של הרוח האנושית. המשתתפת בפעולת הרוח האלוהית המקדמת את התהליך הכללי של הספיריטואליזציה בעולם כבסיס להתקדשותה של המציאות. כן לגבי היצירה האמנותית: "הספרות, ציורה וחיתובה, עומדים להוציא אל הפועל כל המושגים הרוחניים, המוטבעים בעומק הנפש האנושית. וכל זמן שחסר גם שרטוט אחד הגנוז בעומק הנפש, שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על עבודת האמנות להוציאו".²¹ הרב בוודאי שאינו חסיד הסימטה "אמנות לשם אמנות" (שנפוצה בזמנו) אבל כאשר היצירה האסתטית היא חלק מן "התרבות האנושית בצד העליון שלה", היא יכולה להשתתף בסלילת הדרך למימוש "האידיאל של כל האידיאלים".²² תחומי חול, בהופעתם החיצונית ובבידודם, אין בהם כל קדושה, אך בראייה הפנימית והכוללת של חכמת הקודש נתפסת המשמעות הנסתרת של הרוח החילוני, שהיא ביטוי ל"כוח תרבות עליון גנוז כנשמתה של האנושות הלקוחה מיסוד היצירה האלוהית המלא עולם".²³

בראייה רחבה זו נתפסת תחושת היופי, "שהרוממות המוסיקלית והלירית" מבטאת אותה, לא רק ככושר נפשי

בתוך האגדה תמיד תמצית הלכותית, וכמו כן בהלכה תוכן אגדי פנימי,⁸ ומי יסייר את "האוטם מעל אזניו", ישמע בכל פרטי ההלכה "שירה אלוהית גדולה ואדירה", כי כל הלכה "יש לה תכונה מוסיקלית מיוחדת".⁹ אבל המתח בין הלכה ואגדה יתבטל כליל רק בראייה האחדותית של עולם הרוח כולו, כאשר תחזור ותתגלה "האחדות החבויה בהן מאז ומעולם". עד אז מורגשת עדיין "ההתנכרות של אלה העולמות", והיא מחלישה את הפרייתם הרוחנית ההדדית ומערערת את ההרמוניה הפנימית של הרוח.¹⁰

והנה, הדרי הרב קוק בשבח השירה וחירות היצירה עומדים בניגוד חריף לביקורת שהוא מותח על היצירה האסתטית שמחוץ לשירה הדתית ו"חכמת הקודש". השקפה זו יסודה בהבחנה המסורתית בין התחום האסתטי כשלעצמו, חסר התביעה המוסרית, שהוא הביטוי המובהק לכוח היצירה של אומות העולם, לבין תורת ישראל, שבקדושתה שואפת להתממש כמעשה המוסרי בכל תחומי החיים: "לא כאלה הלק גויי הארץ ומשפחות האדמה. הם משערים את הצללים החיצוניים של אידיאלי החיים, אבל רק את היופי שבהם, שמקסים אותם לפעמים, אבל אין הקסם הוא עושה פירות, כי אם נשאר ברעיון קלוש, להתפאר ולהתייחר בו, כי קליפת עבודה זרה המלפפת את כל העמים היא מעכבת בעד אור ד' של היושר העליון מהיכנס בעצמות החיים המעשיים".¹¹ ראייה זו של הקשר המהותי בין המוסר לערכה של היצירה הרוחנית והאסתטית מיוחדת ליהדות. "רק אנו מכירים באמת, סכדי לתקן את הספרות צריכים הסופרים לטהר בתחילה את נשמותיהם".¹²

אך זוהי גם מסקנה הנובעת מתורתו הכללית של הרב קוק על האחדות האורגנית של ההוויה כולה — יצירות האדם אינן מנותקות ממצבו הכללי של העולם, ולכן "אי אפשר לספרות חשובה באמת להיוולד ולהופיע באור של חיים בעולם, כי אם על-ידי התגלותו של אור התשובה המחודשת פני תבל כולה".¹³ חוקיות כללית זו פועלת במיוחד בחיי היצירה של עם ישראל: "אי אפשר לספרות ישראלית שתצליח בלא התקדשות הנשמות של הסופרים. כל סופר שאינו עמל לטהר את מידותיו, לזכך את מעשיו ואת רעיונותיו, עד שיהיה עליו הפנימי בעצמו מלא אורה והשלמות הפנימית מורגשת בתוכו... כל זמן שאינו עומד במעמד כזה לא יוכל להיקרא סופר באמת".¹⁴ מכאן שיכולת היצירה של הסופר בישראל הותנית גם במצבו של עם ישראל כולו: שירת הטבע שלו, לכסל, אינה שלמה כל זמן שהאומה רחוקה מן "החיים הטבעיים הבריאים", והוא לא יצליח לחדור לפנימיות יופיו של הטבע אלא "בצד המוחש הגס שלה".¹⁵

כוכן מאליו שקביעות אלה אינן מתאמתות תמיד במציאות הגלוייה, אך עצם העובדה שההתאמה בין היצירה הרוחנית האסתטית לבין המוסר והקדושה סמויה מן העין בעולם הידעוני (אלא אם כן מסתכלים בו "בעיניים בהירות") מעידה על מצבו הפגום של העולם הזה, שבו הטוב והיפה מופיעים בספרדים זה מזה; סופרים, הוגים ואמנים יכולים ליצור

מסוים של האדם, היוצר תחום אסתטי מבודד, אלא "בתוך זיק מהמאור הגדול של ההווה כולה". דרך יצירות האמנות המגלמות את היופי אפשר לראות את "הערך השירי המוסיקלי של כל היש בייחודו הנשגב", המלמד על "המשטר האלוהי בכל המצוי".²⁴ הרב קוק תופס את היופי במובנו הקלסי – כהרמוניה וכחוקיות חכליחית של היקום: "משפט היופי הוא קיבוץ חוקים נפרדים אל תוך מערכה אחת וסידור מקביל".²⁵ במובן זה שורר היופי במציאות כולה: "והיופי שבמקרי הזמנים המתחלפים, שהולכים על סדר נקצב ונערך, אחד באחד יגשו – מה שמביא אותנו להסתכל גם כיופי הפרטי של כל עצם, עד שלא ימצא שום מקרה של פעולה אשר אין בה היופי מלווה עמו".²⁶

אולם, שוב, ערכה של ההרמוניה הזאת הינו בעדותה על כוונת הבורא במעשיו בעולם: "על כן ראשית ההתבוננות במעשי ד' הוא מצד חוקי היופי השולטים בכל המציאות של הרוחני והגשמי".²⁷ רק מנקודת-ראות מטפיזית זו אפשר לייחס קדושה להישגי הרוח החילונית, כאשר הם נתפסים לא כיצירת רוח האדם בלבד, אלא כחלק מכוח היצירה הקוסמי והאינסופי של הקודש. היצירה האנושית בכל התחומים שואבת את משמעותה הערכית מן האופי המוסרי של הרצון הקוסמי, הפועל בהווה כולה כהשתוקקות לטוב העליון. תשוקה זו מהווה "הכשר החיים היותר עליון הנותן... שירה לשרים",²⁸ ורק קדושתה תצדיק את הדרישה של "חופש גמור לנטיית הרצון וליצירה".²⁹ אך יחד עם חופש היצירה הזה, נשמרת אצל הרב קדימת הערך המוסרי לאסתטי: "עם היות הנוי והתפארת חלק רשום בחוקי המציאות, הוא כאין נחשב ובטל ערכו לגבי הפאר המוסרי", ופיתוח "רגש היופי בכל צבעיו ופרטיו" בנשמת האדם בא להוסיף "הוד והדר לשלמות האמיתית של המוסר הטוב".³⁰

אולם משהגיע היוצר לתפיסת היופי והיצירה האסתטית מנקודת-הראות של "חכמת הקודש", שוב נפתחת בפניו חירות בלתי מוגבלת בתהליך יצירתו. תחושת הזיקה בין הממד האסתטי והאונטולוגי ביקום תשחרר את נשמת היוצר מכבלי המושגים הנוקשים והמופשטים, הנוצרים בהפרדת הרוח מן החיים, ועליה להיות "נשמה החופשית חופש גמור מזיקי ההיגיון, הכובל את הרעיון וממית את השירה".³¹ תהליך היצירה הוא ביטוי ל"פנימיות העצמותית של הנשמה", וכדי שפנימיות זו תצא לפועל ביצירה, היא צריכה חירות גמורה, כי עליה לנבוע מתוך המקור הפנימי של חיי הרוח: "היצירה הרוחנית חופשית היא, אינה מתחשבת עם שום השפעה חיצונית, היא יוצרת כפי הלך רוח פנימה. וכל מה שתתגבר בקרבה אמונתה בעצמה, כן תעלה למרומי האמת". בספונטניות הזאת מתקשרת היצירה הרוחנית עם החיים, כאשר חירותה של הנשמה היא חיי העצמיים.³²

חירות ספונטנית זו אינה מושגת על נקלה; אמנם בסוף תהליך יצירתו הרוחנית יגיע היוצר לאחדות ולהרמוניה פנימית, אך הדרך אליה רצופה בייסורים. מקור הייסורים הוא הניגוד בין ההתכנסות הפנימית של הרוח לבין הממשות

הוויטלית וכוחותיה החומריים. השלב הראשון בתהליך היצירה אף מביא לידי חרפתו של ניגוד זה: "סוד העולם... של החיים עצמם... צריך להתפרק, להתפוצץ ולהשתנות בשביל הופעת היצירה הטהורה". מעשה היצירה מחייב תחילה ניתוק מגשמייתו של העולם; היוצר זקוק לחופש, כדי שיעצב בפנימיותו את הצורות הרוחניות המשוחררות מן השעבוד לחוקיות הטבעית. אולם בכך נהרסת האחדות המקורית של הרוח והחיים, והריסה זו גורמת ליוצר ייסורים קשים – "ייסורי היצירה של חורבן עולמות". אין אלה רק רגשות הניכור והזרות של איש הרוח, או האמן, כלפי עולם המעשה החיצוני, אלא צער ומרירות על עצם ההכרח בניכור זה, כשלב-ביניים בתהליך היצירה. רק הופעת "אור חסד... אור של הויית עולמים" גואלת את היוצר מן הייסורים שבאבדן הקשר עם כוחות החיים, ומחזירה אותו ואת יצירתו לאחדות המקורית עם הרוח.³³ זהו אור של חסד, כי הפעילות הרוחנית מן הדין וברוך הטבע שהיא מנוגדת כשלעצמה לחיי החומר, אך ההווה בכללותה היא מעבר לניגוד זה, וכמה היצירה הרוחנית האמיתית גם היא אחרת של רוח וחיים: "רוי עולם ויצירות גדולות-ערך מתהווים ונולדים לפי רוב העוז, לפי גודל החיים שבבשר מעבר מזה, וברוח הנשמה מעבר מזה". אחדות זו קיימת, במעמקי נפשו של היוצר, קודם לתחילת תהליך היצירה, אך היוצר צריך, כאמור, לצאת מן המצב הראשוני הזה ולבודד את הרוח מן החיים (ולעתים אף להתרחק מן העולם והחברה) ורק בשלב העליון של היצירה ישוב לאחדותם "למעלה ברום", כשם שהיו מאוחדים "למטה בעומק". יצירה הנשארת במצב הביניים של ניתוק הרוח מן החיים והעולם, תהיה מופשטת, חסרת חיוניות ואנמית. מקור סודה של יצירה רוחנית גדולה אינו רק "בחביון הנשמה ממעל", אלא אף "במעמקי רגשות הבשר מתחת", ואפילו אם עולה ממעמקים אלה משהו מ"רח הבורסקי הגופני".³⁴

דרך דיאלקטית זו אל ההבעה הספונטנית ביצירה הרוחנית משותפת לאמנות ול"חכמת הקודש". בניסיון לנסח במושגים ברורים – אך שאולים – את האינטואיציה הפילוסופית המקורית, חוזרת בעיית היחס בין הרוח והחיים, המתבטאת בקושי לתת תיאור עיוני הולם לממשות הקונקרטי. תיאור כזה יהיה תמיד בבחינת תרגום, כי "לגבי המקורות הראשית, כל לימוד שבעולם הוא בא במידה מועתקת, שמירתו היא מידת התרגום". כל ניסוח מושגי הוא ממהותו הפשטה של האמת עצמה, ובכך מכסה על ממשותה המקורית: "תרגום הוא כגימטריא תרדמה, כלומר התגלות אור הרוח במדרג ההתעלפות, שאז אין הרעיון מתגלה, כי אם ההתלמות האולפנית".³⁵ כנגד ידיעה "אקדמית" כזאת מתגלה הממשות הרוחנית ב"הארה שהיא למעלה מן האותיות המחשבות". הארה זו ממהותה "דוחקת היא את האותיות ומשטשתן". אמנם, בכל ניסיון לתת לה ביטוי "מוכרחות הן האותיות להיות משתתפות עם ההארה העליונה", אלא שהפגישה בין השפע הרוחני לצורות המצמצמות "מביאה את התוכן ליד

התנגשות – ההארה סובלת בהגבלתה על-ידי האותיות נגד הטבע המתרחב שלה, והאותיות סובלות דוחק של התפשטות נגד טבען. רק אחרי "עצר גדול", ומכוחם של "רחמים רבים", מתאחדים ביצירה הרוחנית שני היסודות המנוגדים האלה, "של הארה רוחנית עליונה, שאינה סובלת גבולים, עם אותיות דורשות הגבלה וברור מצומצם, לבנות בניין עולם קבוע".³⁶

כדי לבטא את הממשות החיה בכלי ביטוי לשוניים יש למצוא אפוא צורות המתאימות ככל האפשר לממשות זו, ואי אפשר שאלה תהיינה ברורות ומדויקות: "ישנם עניינים גדולים כאלה, שרק אם נמעך אותם, אם נטשטש את צורתם, עד שיהיו קטנים כל-כך כמו שקטן הוא הדיבור שלנו לעומת תעופת המחשבה, אז אנו יכולים לבטאם בבידור. אבל כל זמן שנחזור אל פנימיות הנשמה, שבתוך הדברים, ונשתוקק לעניינים בעצם גובהם, בשום אופן לא נוכל לברר את הכל".³⁷ המתח הזה שבין הממשות החיה והצורות הבאות להביעה, נתגלה אצל הרב קוק עצמו בקשיי כתיבה ובסבל של חבלי יצירה, שהוא חוזר ומזכירם. כך הוא כותב לבנו: "הנך יודע יקירי את תכונתי, במניעות אשר ימנעוני מכתיבה, אף על פי שמלא הלב על כל גדותי שטף רגשות והגיונותי, ואולי דווקא בשביל כך, הכתיבה קשה".³⁸

סגנונו של הרב "מגומגם", מתוך עצמת השפע של התכנים, העוברים על גדות הצורות הלשוניות, גם כאשר עדיין לא מדובר על החוויה המיסטית, שאינה ניתנת להבעה כלל. הרב מדבר גם על מעצור פנימי לשטף המחשבה היוצרת, והוא הפחד מפני התהום הנפערת מתוך האפשרויות הבלתי מוגבלות של התפתחות היצירה הרוחנית: "יש שתוקפת איזה יראה בעת יצירת המחשבות. עולה רעיון על הלב, מכיר הוא החושב, את הצורך הגמור של התפשטות ענפיו לרוחב, ושרשיו לעומק... ככל עומק חידושו וביורו, במיצוי כל החשבונות השייכים לו ולהמון המחשבות הסובבות אותו, ומצרות אותו, ויראה של תהום תוקפתו, והוא נשאר עם המחשבה הגולמית כמו שהיא". היוצר מדחיק את יראתו על-ידי צמצום המרחב של רעיונותיו, "והוא מבקש לו רק שביל אחד בעלטה זו, ואין המחשבה פורצת את כל החומות של מאסרה". זוהי חולשת הרוח, שההתגברות עליה אינה יכולה לבוא מתוך תחום היצירה עצמה או המחשבה בלבד, אלא "על-ידי תשובה פנימית" המחזקת את אישיותו המוסרית של היוצר.³⁹

השאפה להכיל בכלים מוגבלים את "רוח שפעת המחשבה" מובילה לעתים להרגשת אי-יכולת להתבטא כלל: "מרגשים אנו את האילמות הרוחנית, הוי כמה יש לנו לדבר, כמה גדולה היא מידת האור של הצדק והחכמה שאנו טוארים בה בתהום נשמתנו, אבל איך נגלה זה, איך נבאר, איך נגה, איך נבליט גם קצה קצהו של זיו עליון זה, על זה סגורים השערים לפנינו".⁴⁰ כאן אין הכוונה לשיחוק הרוחני, הדוע במיסטיקה כ"לילה האפל של הנשמה", אלא למצב שבו אמצעי הביטוי מורגשים כזרים לחיי הרוח המתפרצים

ומבקשים את גילויים. ככל שיתבטל הניכור המדומה בין החיים הפנימיים למציאות החיצונית, כן תשתחרר גם יכולת הביטוי ממאסרה: "בתוכיותנו אנו מבינים את הגיונינו ובהמשך הזמן יצא גם דיבורנו מהגלות הכבדה שהוא כבוש בה, ונוכל לדבר, לתאר ולהסביר במבטאים ברורים את אשר אנו מבקשים בהוויתנו השלמה".⁴¹

השימוש במושג גלות בהקשר זה אינו מקרי. היצירה הרוחנית היא תהליך של גאולה עצמית, שבו האדם גואל את "חלקי נשמתו מגלויותיהם", תחילה על-ידי ריכוז המחשבות והרגשות מפוזרים בתוך הרוח עצמה, ואחרי כן על-ידי עיצובם לצורות המוציאות אותם לאוויר העולם. כך גואל היוצר, בעצם מעשה יצירתו, "את אותו ההמון הרב של היצורים הרוחניים, הם הם המחשבות והיצורים הרבים, שהם בריות חיות וקיימות, המבקשות פדיון בכל עוז ומרץ".⁴² אך המעבר מן הפנימיות אל הניסוח החיצוני אינו אפשרי ללא אותו אור החסד, המגשר על פני המרחק שבין הרוח והחיים – "הופעה פנימית מאורו של משיח הגנוח בנשמתו והוא מחולל גאולה". הגאולה האישית של נשמת היוצר והתגברותו על קשיי היצירה הרוחנית מהווה אפוא חלק מתהליך הגאולה בעולם החיצוני, במציאות ההיסטורית של עם ישראל: בגאולת ישראל יבואו לידי השלמה כל הניגודים שבין הרוח והחיים, יתבטל המרחק שבין המחשבות והרגשות הגלומים בפנימיות הנפש לבין היכולת להביעם, וייעלם הניכור שבין היצירה הרוחנית של היחיד ועולם המציאות החברתית. את תחילתה של גאולה זו ראה הרב קוק בתקופתו, תקופת התחייה הלאומית, שבה שבים בניס לגבולם, "יורדים הם לים החיים, מתקשרים בגויות", ומשתחררים מן הרוחניות המנותקת מן החיים שבתקופת הגלות.⁴³

כך יתחדש בארץ-ישראל באתחלתא דגאולה כוח-היצירה האסתי – "התרחבות החייון והשירה" תבוא בעקבות שיבת העם למולדתו העתיקה, ועמה תעורר שוב רוח "היזפי והתפארת" שיצרה האומה בעבר הרחוק, ואשר כה השפיעה על האנושיות כולה: "אין קץ לעונג השירה אשר תחולל בכל העולם הניעור לרגלי המחזה הנשגב הזה של התחדשות העתיקות המקורית של מקור השירה האלוהית אשר בישראל במרום עוזו".⁴⁴ רק בשיבת העם היהודי אל הטבע הגשמי בארץ-ישראל יוכל ליצור אמנות המושרשת בחיים הקונקרטיים ולא ברוח המופשטת בלבד – "אין הטבע מתגלה למשורר הישראלי בכל הדרו ויופיו, מפני שבר האומה והרחקתה מהחיים הטבעיים הבריאים".⁴⁵

לפיכך ראה הרב קוק אפילו בחייה גשמית חלקית של הארץ פתח ליצירה האמנותית לקלוט ולהביע את אור הטבע הכהיר המנצנץ מבעד לשמים "הלובשים קדרות" מאז החורבן – אותו אור רוחני שיתגלה בשלמותו לעתיד לבוא: "התחייה הלאומית, הנכרת בבניין הארץ, כשהיא נלקחת עם מקורה החי, תוכל כבר להחזיר רשמים הגונים מזיו הרוחני של הדר הטבע, עד שתיוולד האפשרות להסתכל לא רק בארציותו כי אם גם בזיו השמימי, בערך ידוע המכוון לפי ניצוצי האור

שבתחיה המתפתחת. סנתזה זו של "הזר" הרוחני עם תחית הבשר" הוויטלית, המתממשת ביצירה אסתטית גדולה, היא שתאחד בארץ-ישראל גם את מסורת העבר עם רוח העם החדשה, ותתגבר על אותה שניות שבה פתחנו את דיונונו; "שירים חיים יבראו, מלאי עוז אלהים, ושדות של קולטורה חדשה ומאירה יפרו ועלו... הישן יתחדש והחדש יתקדש, ויחידיו יהיו לאבוקות אורים על ציון"⁴⁶.

הערות

¹ אורות הקודש, ירושלים תשכ"ז (להלן – אוה"ק), עמ' קע"ה-קע"ו.
² איגרות הראייה, ירושלים תש"ג (להלן – איגרות), כרך א', עמ' צ"ד.
³ המחשבה הישראלית, ירושלים תר"פ, עמ' כ"ג. אורות, ירושלים תש"י, עמ' צ"ב.
⁴ המחשבה הישראלית, עמ' כ"ג. עולת ראה (להלן – עור"ר), כרך א', עמ' ר'. מוסר הקדש, ירושלים תש"י (להלן – מוסר), כרך א', עמ' קט"ו.
⁵ אוה"ק, כ"ו. דברי הרב בניסוח מפורסם: "כמו שיש חוקים לשירה, כך יש שירה בחוקים" (המחשבה הישראלית, כ"ג). אדר היקר, ירושלים תשכ"ז, עמ' מ"ח. ועין גם איגרות א', קכ"ד.
⁶ אוה"ק, עמ' כ"ב.
⁷ ערפילי טוהר (ללא תאריך ומוקם הוצאה; להלן – ער"ט), עמ' ע'. גם עור"ר א', עמ' ס"א ועוד הרבה.
⁸ אורות התשובה, ירושלים תשל"ו, פרק ט"ו, י"ב.
⁹ אורות תשובה, ירושלים תשל"ו, פרק י', י"א. אורות, עמ' פ"א-פ"ב.
¹⁰ שם, עמ' ע"ח.
¹¹ שם, עמ' פ"ב. ער"ט, עמ' ל"ב. באגרת על דרכי הלימוד בישיבה בומנו כוחב הרב: "הננו חייבים לקנות לנו את הכישור הספרותי, את הסגנון החי לכל צבעיו, את הפרוזה ואת המליצה. ואם יש בנו מי שמרגיש את רוחו בנטייה לשירה ופיזי, אל נא יעזוב כישורו" (איגרות ב', עמ' רכ"ו).
¹² ער"ט, עמ' ד'. "כל רגשי היופי הם טובים ומרחיבים את הנפש... כי לא לחינם נברא הרגש הגדול הזה באדם".
¹³ למרות הכרת הרב "שחוק נפשי הוא לכל אדם להימשך אחרי היופי",
¹⁴ הרי ההקשר של קביעות אלה הוא מאמר חז"ל על הדברים היפים המרחיבים דעתו של אדם, והערכת התחום האסתטי כאן היא חיובית רק מפני "שרגשי היופי מפתחים וגם מגדילים את הכוחות הנפשיים הטובים (מאמרי הראייה, ירושלים, תש"ם – להלן מאמרים; עמ' 213).
¹⁵ כדאי לזכור שאין זו רק עמדה יהודית מסורתית (שבה נוקט הרב כאן) אלא גישה אינסטרומנטלית כזאת ליופי ולאמנות מאפיינת גם שיטות פילוסופיות מסוימות. דוגמה ברטת לשונית נפש גמור כלפי הממד האסתטי והיצירה האמנותית היא תורת שפינוזה: "נאה לחכם שיהא מתעלם ומהנה את עצמו במידה הראויה, כמעדני מאכל ומשחה, וכן בריחות טובים, בנועם צמחים רעניים, כקישוטים, בזמרה, כמשחקי-גוף, כתיאטרות ובדברים אחרים מעין אלו, שהאדם יכול למצוא בהם תועלת לעצמו בלי שום הפסד לחברו. שכן גוף האדם מורכב כמה וכמה חלקים מטבע שונה והם זקוקים תמיד למזון חדש ומרובה-גוונים, כדי שיהא הגוף מוכשר במידה שווה להשכיל כמה דברים בבתי-אחת". (תורת המידות, בתרגום יעקב קלצקין, חלק ד', משפט מ"ה, בהערה). זהו כל מה שיש לשפינוזה לומר על ערך האמנויות היפות. לעומתו הרב קוק מייחס לתחום האסתטי משמעות מטפיזית, כפי שנראה להלן.
¹⁶ ער"ט, עמ' ל'.
¹⁷ אורות התשובה, י"ז. ג'. הערכת הרב את "החכמות היפות" בדורו לא היתה חיובית ביותר – רובן לא נוצרו אלא "להמתת הזמן" (אדר היקר, עמ' כ"א). ראויה לציון תגובתו לדרישת הסופר א"ו רבינוביץ שהספרות תהיה מוקדשת רק ל"שאלות נצחיות". הרב ראה בדעה זו גישה גלוית, והעמיד כנגדה את הדרישה למעורבות הספרות בצורכי השעה (מאמרים, עמ' 504-505).
¹⁸ עור"ר ב', עמ' ג'. אבל ראה המשך הדברים שם, וכן באיגרת הברכה ליסוד "בצלאל" (איגרות א', עמ' ר"ג-ר"ו) על סכנת האלימות הטמונה בפולחן היופי והאמנות. בטקסט שלפנינו הונסו "צנורה" בכתבי הרב: בנוסח המקורי נכתב "הספרות, הציור והחיתוב", כלומר הכוונה היתה גם לציור ופיסול, ולא ל"חיתוביה" של הספרות. ראויה לציון תגובת הרב על ציור ומכונות, שראה בלונדון: "רמברנדט היה צדיק... והאור שבתמונת שלו הוא האור שברא ה' בימי בראשית"; ראה: ג' גלמן, "האסתטיקה במשנתו של הרב קוק", בתוך

ויובל אורות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 167-168.¹⁹ נאדר בקודש, ירושלים (ללא תאריך), עמ' כ"ט. שם, עמ' כ"ג-כ"ד. רעיון זה ימלא תפקיד חשוב בהיסטוריוסופיה של הרב. בחקופת הגאולה יתגלה "כוחה הגדול והעדין של הספרות – הרמת היסוד הרוחני בעולם בכל עילוי" (אורות, עמ' פ"ב).
²⁰ ער"ט, עמ' קי"ז. זוהי תפיסה "אפלטונית", הרואה ביופי המתגלם באמנות גילוי חלקי בלבד ל"אידיאה של היפה", מקור כל הממשות (עין אפלטון, המשתחא, 210-212). הרב קוק, כמו אפלטון, מקשר את היופי עם הארוטי, כשהוא פועל בקדושה: האמנות "מוציאה את הפועל את הגנוח" באהבה האנושית בכל מדרגותיה – מן "האהבה הפרטית... הטבעית" ועד ל"אהבה האלוהית", שהיא מקור כל אהבה אמיתית (עור"ר ב', עמ' ג-ד).
²¹ מאמרים, עמ' 212. וכן: "יסוד הנוי הוא הכיוון והיחס שבין החלקים" (עור"ר א', עמ' רל"ג. ועין גם שם, עמ' שפ"ג-שפ"ד). י' גלמן, במאמרו "הגיל עמ' 164-161, מנסה לגלות הבחנה (מרחיקת לכת) בין יופי "אפולוני" זה לבין היופי "הריוני" שבקדושה.
²² מאמרים, עמ' 213. "ואפילו יחס הכיעור הוא ערוך ביופי הפנימי" (שם).
²³ "חוקיות" אסתטית" שולטת גם באירועים ההיסטוריים, ואף אלה "אשר לא נרגיש בהם כל יופי... משלימים את היופי הכללי ואת הסידור המתוקן" (שם, עמ' 212).
²⁴ ער"ט, עמ' ח'. "אוה"ק, עמ' קס"ו.
²⁵ עור"ר א', עמ' ר"ל; מאמרים, עמ' 214. מכאן ההבדל בין הרב קוק לשלינג בהפיסת היחס בין היפה, האמת והטוב. שלינג רואה את הפעולה הראשונה של הבחנה האלוהית כ"אקט אסתטי" – "האמת והטוב מתאחדים ביופי". לפיכך על הפילוסוף להיות בעל כוח אסתטי לא פחות מן המשוור. בני אדם כלי חוש אסתטי הם פילוסופים של האות המתה. "הפילוסופיה של הרוח היא פילוסופיה אסתטית" (עין: מ' שוורץ, ממוחוס להתגלות, תל-אביב תשל"ח, עמ' 25). גם בעיני הרב חשובה מאד שלמות כוח הדמיון, הפועל "בענינים האסתטיים" (אוה"ק, עמ' רס"ג), אך כשהוא מדבר, למשל, על מידת החסירות ומאפיין אותה כ"כישרון אמנותי נפלא" המבורך בדמיון מעולה, כוונתו מוסרית יותר משהיא אסתטית: "האמנים העליונים" הם יורדי הסגולה, "חסידיו הרווחת... בישראל ובאנושיות כולה", בעלי המידות הטובות והרצון העמוק להיטיב ולחקות את ההטבה" בכל מהלכי החיים (מוסר, עמ' שמ"ו).
²⁶ עמ' שט"ו.
²⁷ "אוה"ק, קע"ז. הסטייה מהנפש זה בעיות ל"צור" הבא מ"השפעה חיצונית", היא, בעיני הרב קוק, בבחינת "עבודה זרה": כי היוצר רו בה לעצמו (שם).
²⁸ "אוה"ק, עמ' קצ"ד. ברור שהגיגה כאן אינו זהה עם השינוי המסורתי של גשמיות ורוחניות, או גוף נפש, אלא הוא משקף בעיה אופיינית לזמן המודרני: חולשתה של הרוח בניגוד לספונטניות החיובית של כוחות היצר, והמתח שבין איש הרוח והאמן לבין איש המעשה, בעל יכולת הפעולה בעולם החיצוני.
²⁹ אוה"ק, עמ' קצ"ג. כך גם ביצירות אמנות גדולות, שיש בהן לא רק שגב רוחני אלא גם יסוד ארצי, של "בשר ודם" (כדוגמה לאחרות בזאת אפשר לחשוב על יצירתם של גאונים מסוגם של שייקספיר, רמברנדט או הנדל).
³⁰ ראש מלון, לונדון תרע"ז, עמ' ק"מ. דברים דומים כותב ברגסון במבוא למטפיזיקה (שפורסם בשנת 1903), על ההכרה המתבטאת במושגים. "בעוד נגזר עליה ללכת מסביב סחור סחור, מרבה האנליזה בלי קץ את נקודת המבט... ומחליפה בלי הרף את הסמלים, כדי לשלל את התרגום, שלא יבוא לנמר שכלול לעולם"; ה' ברגסון: מבוא למטפיזיקה, הוצ' מסדה, תל-אביב, תש"ז, עמ' 75-76.
³¹ ער"ט, עמ' ס"ד.
³² איגרות א', עמ' רס"ז.
³³ איגרות ב', עמ' ר"פ. וכן כותב הרב, בתגובה על ההתנגדות הקשה שעוררו דבריו באורות: "העבודה קשה עלי לבאר את עומק המחשבה בשפה ברורה, ובפרט שאחר כל הביאורים, עיקרן של דברים הנם עומדים למעלה מההכרה ונסמכים למעין השירה והאמונה העליונה". (איגרות ד', ירושלים תשמ"ד, עמ' פ"א).
³⁴ אוה"ק, עמ' קצ"ח.
³⁵ ער"ט, עמ' מ'.
³⁶ אורות, עמ' קל"ז.
³⁷ אוה"ק, עמ' קצ"ט. תיאור פיוטי של מהלך היצירה, מן הפנימיות אל הביטוי הספרותי החיצוני, נתן הרב בשירו "משאת נפשי". גם כאן מובע הסכל הנגמר על-ידי האופי החמקמק של היצירה: "אראנה המסתתרת/ המתעופפת/ האהובה, הסוררה/ שכרות אלהים מרחפת- ולאור אשה העצים/ לבבי הוא ודמי/ ותמצא קצצים/ לשדי ועצמי".
³⁸ הגאולה מן הכאב הזה תבוא באמצעות היצירה: "אך פעם אכירה/ אמצא לי מנוח/ אמלאה רוח שירה/ ולא אלך עוד שחוח" (אורות הראייה ירושלים, תשל"ו, עמ' כ"ח).
³⁹ אוה"ק, עמ' קצ"ח-קצ"ט.
⁴⁰ איגרות א', עמ' קי"ד.
⁴¹ אורות, עמ' ע"ח.
⁴² אורות, שם; איגרות, שם.